

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ'.

ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΛΟΛΟΓΙΑ

I

Γένεση κατά τέλος.— 'Από τή στιγμή πού τὸ ὄν δέν εἶναι ἡ μορφή, ἀλλὰ τὸ συγκεκριμένο πού προκύπτει ἀπὸ τή σύνθεση ὕλης καὶ μορφῆς, μπορεί κάπως ὀξύμορα νὰ ποῦμε, πὼς γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη, τὸ ὄν δέν εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, ἀλλὰ αὐτὸ πού γίνεται. 'Η γνώση τοῦ γινόμενου θὰ μᾶς δώση ἔτσι τή γνώση τοῦ ὄντος.

"Ὅ,τι γίνεται, γίνεται κάτι, πάει νὰ γίνῃ κάτι. Καὶ αὐτὸ τὸ κάτι τὸ ξέρομε εἶναι ἡ μορφή του. Τὸ ὄν γίνεται καθόσον προσλαμβάνει μορφή. 'Η προϊούσα διακατοχὴ ἀπὸ τή μορφή εἶναι ἡ γένεσή του. 'Η γένεση δέν μπορεί νὰ εἶναι λοιπὸν τίποτε ἄλλο παρά γένεση πρὸς μορφήν, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Πλάτων, «γένεσις εἰς οὐσίαν». Τὸ ὄν γίνεται ἐκεῖνο πού εἶναι νὰ γίνῃ καὶ δέν μπορεί νὰ γίνῃ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τή μορφή του, ἀφοῦ αὐτὸ καὶ μόνον εἶναι ἡ γένεσή του. "Ἐτσι ἡ μορφή ἐμφανίζεται σάν τὸ τέλος τῆς γένεσης τοῦ ὄντος, τὸ τέρμα, ὁ σκοπός. Καὶ ἡ γένεση τοῦ ὄντος ἐμφανίζεται σάν τελολογικὴ κίνηση, δηλαδή γίνεται ἔτσι ὥστε νὰ φθάσῃ στὸ τέρμα, στὸ σκοπό, στὸ τέλος, πού εἶναι ἡ μορφή. 'Η μορφή λοιπὸν ὄχι μόνον εἶναι στοιχεῖο τοῦ ὄντος καὶ τῆς γένεσής του, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο πού κατευθύνει καὶ προσδιορίζει τή γένεσή του, ἀφοῦ εἶναι ὁ σκοπός του. "Ἐτσι ὅλη ἡ ζωὴ, πού τὴν ἀπαρτίζουν τὰ πραγματικὰ συγκεκριμένα ὄντα, κινεῖται τελολογικὰ πρὸς τὴς μορφές. Οἱ λόγοι τῆς κίνησης, τῆς ζωῆς, εἶναι οἱ μορφές. «'Η φύσις ἐνεκά του ποιεῖ πάντα». (*Περὶ ζώων μορίαν 641 b 12*).

'Ὁ σκοπός εἶναι λοιπὸν τὸ κινουῦν αἴτιον τοῦ ὄντος στὴ γένεσή του. Τὰ ὄντα κινουῦνται πρὸς τὸ σκοπό, πρὸς τή μορφή, πρὸς τὸ νοητὸ τους στοιχεῖο. Αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ τους κίνηση.

'Αντίδραση τῆς ὕλης.— 'Αλλὰ παρ' ὅλη τὴν κατευθυντήρια δύναμη τῆς νοητῆς φύσης ἔχει καὶ ἡ ὕλικὴ φύση τὴ δύναμή της. Μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίσῃ, νὰ παρεμποδίσῃ τὴν κίνηση τῶν ὄντων πρὸς

τῆ μορφῆ τους, πού εἶναι ἡ φυσική τους κίνηση καί γι' αὐτό ἡ ὀρθή. Ἡ ὑποταγή τῆς ὕλης στή μορφῆ δέν γίνεται χωρίς ἀντίσταση καί χωρίς ἀποτυχίες. Ἄν ὅλα γίνονταν σύμφωνα μέ τὸ σκοπὸ ἂν ἦταν πλήρης ἡ διακατοχή τῆς ὕλης ἀπὸ τῆ μορφῆ, τότε, ἡ πραγματικότητα θὰ ἦταν ἡ ὀλοκληρωτικὴ πραγματοποίηση τῆς μορφῆς, τοῦ εἶδους, τῆς ιδέας. Τὸ ἔλλογο θὰ ἦταν καί πραγματικό. Ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὸ δέν συμβαίνει καί ἀπὸ αὐτὸ σχηματίζεται ἡ ἀξιολογικὴ κλίμακα τῶν ποικίλων ὄντων, ἀνάλογα πρὸς τὸ πλησίασμά τους στὴν εἰδική τους μορφῆ.

Ἡ ἀνυποταξία τούτη τῆς ὕλης ἐκδηλώνεται κατὰ δύο τρόπους. μέ τῆ φυσικὴν ἀναγκαιότητα καί μέ τὸ τυχαῖο· μέ ὅσα ἀναγκαστικὰ συμβαίνουν, ἀπὸ τὰ αἷτια πού ὑπάρχουν στὴν ἴδια τὴν ὕλη τῶν ὄντων καί εἶναι ἀντίθετα ἀπ' ὅσα θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν, ἂν ἦταν τὸ ὄν σύμφωνα μέ τῆ νοητὴ του φύση· καί μέ ὅσα δέν συμβαίνουν ἀναγκαστικά, ἀπὸ αἷτια πού μπορεῖ νὰ τὰ προσδιορίσωμε, γιατί προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὕλικὴ φύση τοῦ ὄντος, ἀλλὰ συμβαίνουν χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ τὰ ἀποδώσωμε σὲ ἓνα συγκεκριμένο λόγο. Κατὰ βάθος ὁμως, εἶναι καί τὸ τυχαῖο αἰτιότητα τῆς ὕλικῆς φύσεως τῶν ὄντων. Καί τὰ δύο εἶναι «συμβεβηκότα».

Ἔτσι ἡ κίνηση τῶν ὄντων προσδιορίζεται ἀπὸ δύο ἀντιμαχόμενες δυνάμεις, τῆ μορφῆ, τὸ σκοπὸ καί τὴν ὕλη μέ τὴν ἀναγκαιότητά της. Ἡ πρώτη εἶναι τὸ κύριο αἷτιο, ἡ δεύτερη θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ μέ τὸν πλατωνικὸ ὄρο συναίτιο. «Ἡ γὰρ κατὰ τὴν μορφὴν φύσις κυριωτέρα τῆς ὕλικῆς φύσεως». (Περὶ ζώων μορίων I, 1, - 640 b 28).

Τὸ αἷτιο ἐκφράζει τὴν ἀρχὴ πού γεννάει τὴν κίνηση· τὸ συναίτιο ἐκφράζει τὴν ἔλλειψη στὴν ὕλη τῶν ὄρων, πού θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι γιὰ νὰ γίνῃ ὅ,τι τὸ αἷτιο ἐκφράζει, δηλ. τὸ τί ἦν εἶναι.

Ἰσαμε τώρα ἡ ὕλη μᾶς παρουσιαζόταν σὰν κάτι πού, ἂν εἶναι, εἶναι ἀπλῶς σὰν δυνατότητα. Ἀπὸ τῆ στιγμὴ ὁμως πού παρουσιάζεται σὰν συναίτιο, ἱκανὸ νὰ παρεμποδίσῃ τὴ γένεση πρὸς τὴ μορφῆ, παίρνει ἀσφαλῶς ἓνα θετικώτερο χαρακτῆρα, πού τὴν κάνει κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλῆ δυνατότητα. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ὅσο καί ἂν ἀναγκαστικὰ προκύπτῃ ἀπὸ τὸ χωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν αἰτιότητα καί στὴ φυσικὴ γνώση τοῦ ὄντος πού εἶναι τελολογικὴ, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μέ ἄλλες ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐκεῖνες κυρίως πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ γνωσιολογικὴ ὅσο καί ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ του σκέψη.

Ἡ γνώση, ἡ τέλεια, εἶναι ἡ τελολογικὴ γνώση πού ἀντικρύζει τὸ ἀντικείμενό της σὰν κάτι, πού κινεῖται πρὸς μιὰ μορφῆ ἢ πού

είναι μέσον πού οδηγεί σέ ένα σκοπό. Σέ αὐτόν τὸ δρόμο μονάχα θὰ βροῦμε τὴν πρώτη κινουῦσαν ἀρχή, πού δὲν εἶναι παρὰ ὁ ὑψιστος σκοπὸς τῆς κίνησης τοῦ ὄντος. Ἀλλὰ μιὰ πού ἡ αἰτιότητα εἶναι ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν κίνηση καὶ ἐνδεχομένως κάτι ἀντίθετο πού μπορεῖ νὰ τὴν ματαιώσει, εἶναι ἀνάγκη φυσικὰ καὶ κατὰ τὴν αἰτιότητα νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ὄντα, γιατί ἀλλοιῶς μᾶς ξεφεύγουν οἱ λόγοι ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ματαιώνεται ἐνδεχομένως ἡ κίνηση τοῦ ὄντος πρὸς τὸ σκοπό. «Καταχρῆται μὲν οὖν ἐνίοτε ἡ φύσις τὸ ὠφέλιμον τοῖς περιττώμασιν, οὐ μὴν διὰ τοῦτο δεῖ ζητεῖν πάντα ἐνεκά τινος, ἀλλὰ τινῶν ὄντων τοιούτων ἕτερα ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ ταῦτα πολλά». (Περὶ ζώων μορίων 677a15). «Οἷον τι αἴτιον ἐκλείψεως, τίς ὕλη; οὐ γὰρ ἔστιν, ἀλλ' ἡ σελήνη τὸ πάσχον. τί δ' αἴτιον ὡς κινήσαν καὶ φθειραν τὸ φῶς; ἡ γῆ· τὸ δ' οὐ ἐνεκά ἴσως οὐκ ἔστιν». (Μεταφ. 1044 b 9). «Ἦει ὁ Ζεὺς οὐχ ὅπως τὸν σῖτον αὐξήσῃ, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης». (Φυσ. 198 b 18)

Ὅλο τὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα, καθὼς θὰ δοῦμε προχωρώντας, τὸ διαπερνάει αὐτὸς ὁ γνωσιολογικὸς διχασμὸς, στὴ φυσικὴ ὅσο καὶ στὴν κοινωνικὴ του φιλοσοφία. Ἔτσι ἔχομε τὴν ὀρθὴ πολιτεία καὶ πλάϊ σ' αὐτὴν τίς ὀρθές πολιτεῖες ἀνάλογα μὲ τοὺς ὑλικοὺς ὄρους πού κάθε φορά προσφέρονται. Ἡ μιὰ εἶναι ἐκείνη πού τελολογικὰ προσδιορίζεται, ὅπως τὸ ἔκανε καὶ ὁ Πλάτων στὴν πολιτεία του· οἱ ἄλλες εἶναι οἱ «κατὰ συμβεβηκὸς» ὀρθές πολιτεῖες, ἀνάλογα μὲ τὰ συγκεκριμένα δεδομένα πού ἐνυπάρχουν στὴν ὕλη τους, καθὼς κινεῖται πρὸς τὸν ἰδεατὸ τῆς σκοπὸ. Φυσικὰ ὅμως διατηρεῖ ἡ τελολογικὴ σκοπιὰ τὴν πρωτεύουσα θέση τῆς· ἡ ἄλλη ὑπάρχει πιὸ πολὺ γιὰ νὰ μετρήσωμε τὴν ἀπόσταση πού κάθε φορά χωρίζει τὰ ὄντα ἀπὸ τὴν πλήρη πραγμάτωση τῆς ἐννοιάς των, δηλαδή τῆς μορφῆς των.

Φυσικὰ αὐτὴ ἡ πλήρης πραγμάτωση δὲν ὑπάρχει ποτὲ στὴν πραγματικότητα, στὸν κόσμον τῶν συγκεκριμένων ὄντων. Ἡ ζωὴ εἶναι ἀκριβῶς κίνηση πρὸς τὴν πραγμάτωση αὐτῆ· ἡ πραγμάτωση ἡ πλήρης εἶναι τὸ ἰδεατὸ σημεῖο ἀναφορᾶς πού ποτὲ δὲν ἀγγίζεται, γιατί πάντα τὰ ὑλικὰ δεδομένα θὰ ἔλθουν σὲ κάποιο σημεῖο νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν πραγμάτωση τούτη. «Εἰ δὲ ἔστιν ἕνια κατὰ τέχνην ἐν οἷς τὸ ὀρθῶς ἐνεκά του, ἐν δὲ τοῖς ἀμαρτανομένοις ἐνεκά μὲν τινος ἐπιχειρεῖται ἀλλ' ἀποτυγχάνεται, ὁμοίως ἂν ἔχοι καὶ ἐν τοῖς φυσικοῖς καὶ τὰ τέρατα ἀμαρτήματα ἐκείνου τοῦ ἐνεκά του». (Φυσ. 199 b 1). Πάντα τὰ φυσικὰ ὄντα εἶναι κατὰ κάποιο μέτρο παρὰ φύσιν. Ὡστε στὸν ἄνθρωπον, τὸ ἀρτιώτερον γέννημα τῆς φύσης, μιὰ πού δὲν διακατέχεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸ νοῦ, δὲν εἶναι καὶ ὀλοκληρωτικὰ

πραγματοποιημένη ή μορφή του. Τα όντα τείνουν προς τη μορφή τους· και αυτή ή τάση είναι κάτι αντίστοιχο με τον πλατωνικό έρωτα, αφού ή μορφή, που είναι ή αιτία τής ζωής και τής κίνησης, είναι ακίνητη και αναλλοίωτη ή ίδια στην σταθερότητά της, αφού «... ή ποιήσεις και ή πάθησις έν τῷ πάσχοντι, άλλ' ούκ έν τῷ ποιούντι» (Περὶ ψυχῆς 426 a 9), αυτή κινεῖ τήν ὕλη· «κινεῖ δὴ ὡς έρώμενον». (Μεταφ. 1072 b 3).

Ἡ ἀρχή αυτή, ὅσο και ἂν ειδικά λέγεται για τήν ὕψιστη μορφή, ισχύει για ὅλες τίς μορφές τής ζωής.

Ἡ έντελέχεια.— Ἡ κατάσταση τής τελειότητας, ὅπου τὸ ὄν θά εἶχε ὀλοκληρωτικά πραγματοποιήσει τή μορφή του, ὅπου θά εἶχε συντελεσθῆ ὅλη ή τροχιά τής κίνησής του προς τή μορφή του, ὀνομάζεται έντελέχεια, γιατί τότε τὸ ὄν πιά έχει τὸ ἴδιο τὸ τέλος έντός του, συμπίπτει με τή μορφή του. Κάθε ὄν συγκεκριμένο έχει ἔτσι μιὰ συγκεκριμένη έντελέχεια. Στην έννοια τής έντελέχειας ὀλοκληρώνεται ή έννοια τής γένεσης που ἐκεῖ σταματᾶ, γιατί ἐκεῖ γίνεται ὅ,τι είναι νά γίνη. «Τὸ δὲ δυνάμει εἰς έντελέχειαν βαδίζει» (Φυσ. 257 b 7). και τὸ ὄν ἐκεῖ φυσικά σταματᾶ τήν κίνησή του. Με τήν έννοια τής έντελέχειας ὀλοκληρώνεται ἔτσι τὸσον ή έννοια τοῦ ὄντος ὅσο και ή έννοια τής γένεσής του.

Τελολογική συγκρότηση τοῦ σύμπαντος.— Ἄλλὰ ὅσο και ἂν οὐσία είναι τὰ συγκεκριμένα ὄντα, καθὼς κινουῦνται προς τήν έντελέχειά τους, δέν μπορεί σὲ αὐτὰ νά σταματήσει ὁ φιλόσοφος. Ἡ ἀπειρότητά τους ἀνήκει σὲ ἕναν ένιαῖο κόσμο και κάποια σχέση και τάξη πρέπει νά ὑπάρξη ανάμεσά τους. Τήν τάξη αὐτή τήν ἔδωσε ή βασική μορφή τής σκέψης τοῦ Ἄριστοτέλη, ή τελολογία, κληρονομιά και αὐτή, καθὼς ιδίως σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θά φανῆ, τής πλατωνικῆς σκέψης.

Ὁ Ἄριστοτέλης παρατηρεῖ στὰ ὄντα, πὼς ή «κυρία φύσις» των είναι ή μορφή, δηλαδή ὁ σκοπός. "Αν ὅμως αὐτὸ ισχύη για κάθε συγκεκριμένο ὄν, τὸ ἴδιο θά ισχύη και για τὸ σύμπαν· «εἰ δ' έν ζῶν τοῦτο δυνατόν γενέσθαι, τί κωλύει τὸ αὐτὸ συμβῆναι και κατὰ τὸ πᾶν; εἰ γάρ έν μικρῷ κόσμῳ γίνεται, και έν μεγάλῳ». (Φυσ. 252 b 24). Τὸ χωρίο κάνει τήν παραβολή μόνο με τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς. άλλὰ ἀναμφισβήτητα μπορεί νά ἐπεκταθῆ σὲ κάθε ὄν, παντοῦ ὅπου ὑπάρχει τελολογική σχέση, σύμφωνα με τὸ πνεῦμα ὅλης τής παραγράφου

Ἄνάμεσα λοιπὸν στὰ στοιχεῖα που ἀπαρτίζουν τὸ σύμπαν θά ὑπάρχη τελολογική σχέση. Κάθε τι θά είναι ὕλη που θά ὑπάρχη για μιὰ μορφή· κάθε τι θά είναι μέσο για ἕνα σκοπό. Καί ἕνα στοιχεῖο

πού είναι σκοπός στοιχείου, μπορεί με τή σειρά του να γίνη μέσον ενός άλλου πάλι άπώτερου σκοπού. Κάθε μορφή γίνεται διαρκώς ύλη μιᾶς άλλης μορφῆς.

Ἡ κλιμακωτή αὐτή θέση πηγάζει ἀναγκαστικά καί ἀπό τήν ἀριστοτελική γνώση· γνώση εἶναι γνώση τῆς μορφῆς, ποτέ τῆς ὕλης τοῦ ὄντος. Γνώση τῆς μορφῆς τοῦ ὄντος ὅμως, ὅπως τονίσαμε, εἶναι ἀναγωγή στοὺς λόγους τῆς ὑπαρξῆς της. Ἀλλά λόγος τῆς ὑπαρξῆς τῆς μορφῆς ενός ὄντος εἶναι πάλι μιὰ μορφή. Ἡ μορφή ὅμως εἶναι ὁ σκοπός τῆς ὑπαρξῆς της· εἶναι τὸ οὐ ἔνεκα ὑπάρχει. Ὡστε γνώση τοῦ ὄντος εἶναι, κατὰ κύριον τουλάχιστον λόγο, γνώση τοῦ σκοποῦ του· ἀλλά ἡ γνώση τοῦ σκοποῦ του δὲν συντελεῖται παρὰ με τή γνώση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, δηλαδή, τῆς μορφῆς, πού θά ἔχη γιὰ ὕλη πιά τὸν πρῶτον ἐκεῖνο σκοπό, τήν πρώτη μορφή τοῦ ὄντος. Ἡ μορφή ὅμως, πού θά ἔχη γιὰ ὕλη μιὰν ἄλλη μορφή, θά εἶναι γενικώτερη, θά εἶναι τὸ γένος, ἐνῶ ἡ ἄλλη θά εἶναι τὸ εἶδος. Ὅ,τι ἔχει τή θέση τῆς μορφῆς εἶναι πάντα γενικώτερο ἀπὸ ὅ,τι ἔχει τή θέση τοῦ ὄντος· γιατί τὸ ὄντως ὄν εἶναι ἐκεῖνο, πού καθὼς ἐνώνεται ἡ ὕλη του με τή μορφή, κάνει τή μορφή τούτη συγκεκριμένη, δηλαδή εἰδικώτερη. Ἡ μορφή μόνη της εἶναι λοιπὸν γενικώτερη ἀπὸ τὸ ὄν τοῦ ὁποῖου εἶναι μορφή. Σύμφωνα με αὐτὰ ἡ γνώση εἶναι ἓνα σύστημα μορφῶν, πού ἀπὸ τίς εἰδικώτερες ὕλο καί προχωρεῖ πρὸς γενικώτερες. Καί ἐπειδὴ οἱ μορφές εἶναι καί σκοποὶ ἐν σχέσει με τὰ ὄντα πού διακατέχουν, γι' αὐτὸ ἡ γνώση γίνεται ἓνα σύστημα σκοπῶν, ἓνα τελολογικὸ σύστημα. Αὐτὸ ὅμως πού γιὰ τή γνώση εἶναι ἀναγκαστικὰ τελολογικὸ σύστημα, θά εἶναι καί στήν πραγματικότητα ἔτσι. Ὁ κόσμος εἶναι ἓνα τελολογικὸ σύστημα, ὅπου κάθε ὄν ἔχει τή θέση μέσου καί σκοποῦ· εἶναι μέσον γιὰ ἄλλα ὄντα καί γιὰ ἄλλα πάλι σκοπός. Ἡ ἀναλογία βέβαια αὐτὴ περιορίζεται στήν τελολογικὴ φύση τῆς γνώσης καί τοῦ κόσμου, γιατί στήν ὄντολογικὴ θεώρηση τῶν ὄντων τὸ μέσον δὲν εἶναι πάντα τὸ εἰδικώτερο καί ὁ σκοπός τὸ γενικώτερο· ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἀναλογία δὲν ἰσχύει. Ἀνάμεσα ὅμως στὰ πραγματικὰ ὄντα ἡ ἱεραρχία ἡ τελολογικὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς γένους καί εἶδους, δὲν εἶναι τυπολογικὴ, ἀλλὰ ἀξιολογικὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης συχνὰ ἀναγνωρίζει καί διαγράφει τήν ἀξιολογικὴ ἱεραρχία τῶν ὄντων καί τοῦ εἶναι συνειδητὸς ὁ ἀξιολογικὸς χαρακτήρας τῆς κλίμακας αὐτῆς. «Τὰ μὲν γὰρ ἡμερα τῶν ἀγρίων βελτίω τήν φύσιν, τούτοις δὲ πᾶσιν βέλτιον ἄρχεσθαι ὑπ' ἀνθρώπου» (Πολιτικά 1254 b 10).

Με αὐτὴ τήν ἀξιολογικὴ ἱεράρχηση, πού ἐδῶ σημειώνομε, δὲν πρέπει νὰ συγχέωμε τήν ἄλλη, πού ὑπάρχει σὲ κάθε ὄν, θεωρούμενο

στήν αὐθυπαρξία του. Κάθε ὄν ἔχει τὴ συγκεκριμένη μορφή του, πού ἄλλοτε τὴν πληρώνει πληρέστερα, ἄλλοτε ἀτελέστερα. "Ὅσο ἓνα ὄν εἶναι πιὸ κοντὰ στήν ἐντελέχειά του, τόσο ἀξιώτερο εἶναι, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς συγκεκριμένης του μορφῆς καὶ ὄχι, συγκριτικὰ μετὰ ἄλλα ὄντα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τὴν ἐνιαία τοῦ σύμπαντος.

Τὸ πρῶτον κινοῦν.— Ἡ κοσμικὴ αὐτὴ ἀξιολογικὴ κλίμακα θὰ πρέπει νὰ ἔχη ἓνα τέρμα. Ἐνα τελικὸ τέλος, κάτι πού δὲν θὰ μπορῆ πιὰ νὰ γίνῃ ὕλη μιᾶς ἄλλης μορφῆς. Αὐτὸ τὸ τέλος εἶναι ἀναγκαῖο. "Ἄν δὲν ὑπῆρχε μιὰ τελικὴ αἰτία στήν ἀλυσίδα αὐτὴ τῶν αἰτίων, τότε καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ἀλυσίδα δὲν θὰ εἶχε κανένα στήριγμα." Ὅλες οἱ ἐνδιάμεσες αἰτίες αἰτιολογοῦν μόνον ἂν καὶ οἱ ἴδιες εἶναι αἰτιολογημένες. Δὲν αἰτιολογοῦν ὅμως τίποτε ὅταν στὸ τέλος μένουν ἀναιτιολόγητες. «Ἡ δὲ φύσις τέλος καὶ οὐ ἔνεκα· ὦν γὰρ συνεχοῦς τῆς κινήσεως οὔσης ἔστι τι τέλος τῆς κινήσεως, τοῦτο ἔσχατον καὶ τὸ οὐ ἔνεκα» (Φυσ. 126 α 4 κ. ἐ.).

"Ἐτσι ἀναγκαστικὰ θὰ πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε μιὰ πρώτην αἰτία, μιὰ πρώτη μορφή, πού νὰ θεμελιώνῃ τὸ σύμπαν. "Ἄν αὐτὴ ἔλειπε, θὰ ἔμενε ἡ ζωὴ χωρὶς νόημα, χωρὶς στήριγμα· θὰ ἦταν ἀδύνατη καὶ ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ της. "Ἐτσι ἡ κίνηση καὶ ἡ γένεση τῶν ὄντων εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ μιὰ πρώτη κινητικὴ αἰτία, πού ἀπὸ αὐτὴν τελικὰ εἶναι ἐξαρτημένη κάθε δυνατὴ κίνηση. Μιὰ τέτοια ὅμως πρώτη αἰτία κάθε κίνησης θὰ εἶναι κάτι ἀκίνητο. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι κινούμενο, γιατί τὸ κινούμενο προϋποθέτει πάντα κάποια ἄλλη μορφή, πού ὡς κινητικὴ αἰτία θὰ τὸ κινῆ. "Ἐτσι τὸ κινούμενο δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴ φύση του νὰ εἶναι πρώτη αἰτία, πρῶτον κινοῦν· τὸ πρῶτον κινοῦν ἀναγκαστικὰ θὰ εἶναι ἀκίνητο (Φυσ. 256 b 20). Τὸ ἀκίνητο ὅμως εἶναι κάτι πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκῃ στὸν κόσμον τῶν συγκεκριμένων ὄντων, ὅπου τὰ πάντα γίνονται καὶ κινοῦνται· δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὕλη ἢ νὰ εἶναι σύνθεση ὕλης καὶ μορφῆς, γιατί ἡ ὕλη μόνη της ὑπάρχει μόνον ὡς δυνατότητα καὶ ἡ σύνθεση ὕλης καὶ μορφῆς εἶναι πάντα γένεση καὶ κίνηση, μετάβαση ἀπὸ τὴ δυνατότητα στήν πραγματικότητα, πρόσληψη νέας μορφῆς ἀπὸ τὴν προηγούμενη μορφή, ἔτσι πού ἡ προηγούμενη μορφή νὰ παίρνῃ, καθὼς εἶπαμε, τὴ θέση τῆς ὕλης ἀπέναντι στήν ἄλλη μορφή, καθὼς εἶναι «διττόν» τὸ ὄν, καὶ «μεταβάλλει πᾶν ἐκ τοῦ δυνάμει ὄντος εἰς τὸ ἐνεργεῖα ὄν». (Μεταφ. 1069 b 15). Τὸ ἀκίνητο λοιπὸν αὐτὸ ἀναγκαστικὰ θὰ εἶναι καθαρὴ μορφή· μόνον αὐτὴ ὑπάρχει αὐτὴ καθ' αὐτὴν καὶ ὄχι σὰν κάτι, πού ὑπάρχει καθ' ὑπόθεσιν τῆς ὑπαρξῆς κάποιου ἄλλου. "Ἐχομεν ἔτσι κάτι, πού πάντα κινεῖται

καὶ δὲν κινεῖ ποτὲ καὶ αὐτὸ εἶναι ἢ ὕλη· κάτι, ποὺ κινεῖ καὶ κινεῖται καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ κόσμος τῶν συγκεκριμένων ὄντων· καὶ τώρα κάτι, ποὺ κινεῖ ἀλλὰ δὲν κινεῖται καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτον κινουῦν. (Μεταφ. 1072 a 23).

Τὸ πρῶτον αὐτὸ κινουῦν εἶναι ἓνα. Ξέρομε κιόλας ὅτι ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια, ἀφοῦ εἶναι ἡ συνοχὴ δύο αἰώνιων στοιχείων· τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς. Μιὰ ποὺ εἶναι αἰώνια θὰ εἶναι καὶ συνεχῆς καὶ ἀφοῦ εἶναι συνεχῆς ἀποτελεῖ μέσα στὸ σύμπαν μιὰν ἐνότητα, εἶναι μία. «Καὶ ἡ κίνησις ἄρα οὕτω συνεχῆς ὡσπερ καὶ ὁ χρόνος». (Μετάφ. 1071 b 9).

Μιὰ κίνηση ὁμῶς προϋποθέτει μόνον ἓνα κινούμενο καὶ ἓνα κινουῦν. «Ἡ μὲν γὰρ ἀρχὴ καὶ τὸ πρῶτον τῶν ὄντων ἀκίνητον καὶ καθ' αὐτὸ καὶ κατὰ συμβεβηκός, κινουῦν δὲ τὴν πρώτην αἰδίον καὶ μιὰν κίνησιν· ἐπεὶ δὲ τὸ κινούμενον ἀνάγκη ὑπὸ τινος κινεῖσθαι, καὶ τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον εἶναι καθ' αὐτό, καὶ τὴν αἰδίον κίνησιν ὑπὸ αἰδίου κινεῖσθαι καὶ τὴν μιὰν ὑφ' ἐνός...» (Μεταφ. 1073 a 23). Ἐνας ὁ θεός, ἀλλὰ καὶ ἓνας ὁ κόσμος, μιὰ ἡ φύση.

Μπορεῖ βέβαια νὰ θρυμματίσωμε τὴ φύση στὶς πολλὰς συγκεκριμένες οὐσίαις τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων, ἀλλὰ ἐνόσω κάθε τέτοιο ὄν ἐντάσσεται σὰ μέσον καὶ σὰ σκοπὸς στὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων, στὸ τελολογικὸ σύστημα, εἶναι φανερὸ πῶς μπορεῖ νὰ συναπαρτίσουν ὅλες μαζὶ μιὰν ἀνώτερη φύση, νὰ ἀποκτήσουν στὴν ἐνότητά τους μιὰν ὑπόστασι, μιὰν ὄντοτητα ἐνιαία, νὰ γίνουν ἡ φύση, ὁ κόσμος ποὺ ἐνιαῖα κινεῖται ἀπὸ τὸ πρῶτο κινουῦν, «οἷον ζωὴ τις οὔσα τοῖς φύσει συνεστῶσι πᾶσι». (Φυσ. 250 b 14).

Αὐτὴ ἡ μιὰ αἰώνια κίνηση εἶναι ἔτσι ἡ μόνη ἀναγκαῖα ἐνέργεια τοῦ πρώτου κινουῦντος· εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τοῦ τέτοια ἀναγκαστικά. Τὸ πρῶτον κινουῦν ἔχει λοιπὸν στὴν ἐνέργειά του τὸ γνῶρισμα τῆς ἀναγκαιότητος. «Ἐπεὶ δὲ ἔστι τι κινουῦν αὐτὸ ἀκίνητον ὄν, ἐνέργεια ὄν, τοῦτο οὐκ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν οὐδαμῶς». (Μεταφ. 1072 b 7).

II

Ὁ θεὸς ὡς νόησις νοήσεως.—Ἐνα, ἀναγκαῖο, ἀκίνητο, ἀναλλοίωτο, ἀνεπηρέαστο ἀπὸ κάθε τι ποὺ ἐπηρεάζει τὸν κόσμον τῆς γένεσης—πάθη καὶ φθορές—καθαρὴ μορφή, καθαρὴ ἐνέργεια, ἡ ἀνώτατη μάλιστα ἀπὸ ὅλες, αὐτὸ εἶναι ὁ θεός. Ἀλλὰ καθαρὴ ἐνέργεια καὶ καθαρὴ μορφή δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ νόησις. Ὅλα τὰ ἄλλα δὲν ἔχουν τὴν ἀπόλυτη καθαρότητα· εἶναι καὶ ὕλη, εἶναι καὶ δύναμη· εἶναι

γένεση. Ἡ νόηση εἶναι τὸ ἀπόλυτα ἄυλο, τὸ νοητό. Κάθε πρακτικὴ καὶ ποιητικὴ λειτουργία, κάθε πράξις, ἀναφέρεται σὲ κάποιον σκοπό, πού εἶναι πέρα ἀπὸ αὐτήν· καὶ τέτοιος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ στὸ πρῶτο κινουῦν, ἀφοῦ εἶναι τὸ ἴδιο ὁ τελικὸς σκοπός. Γι' αὐτὸ ἡ μόνη λειτουργία πού ἀρμόζει στὸ πρῶτο κινουῦν, στὸ θεό, εἶναι ἡ καθαρὴ νόηση.

Δὲν πρέπει ὅμως διόλου νὰ συγχυθῆ ἡ θεωρία τοῦ πρώτου κινουῦντος, ἡ θεωρία τοῦ θείου νοῦ μετὰ τὴν θεωρία τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ θεωρία εἶναι ἐδῶ, ὅταν τὴν βλέπουμε σὰν πραγματικότητα, κάτι πού γίνεται, μία ὕλη πού παίρνει μορφές. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ λειτουργία εἶναι ἡ σκέψις μας. Στὸ θεῖο νοῦ ἡ θεωρία, σὰν καθαρὴ, αἰώνια ἐνέργεια, πρέπει νὰ ἔχη φθάσει στὴν ἐντελέχειά της· ἡ ὕλη της νὰ ἔχη ταυτισθῆ μετὰ τὴν μορφή· τότε μόνον ὁ νοῦς εἶναι καθαρός, ὄχι μόνον ἀπὸ κάθε τι πού εἶναι σωματικὸ καὶ αἰσθησιακὸ ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε τι πού λογικὰ ἀκόμη μπορεῖ νὰ νοηθῆ ὡς ὕλη. Γι' αὐτὸ, οὔτε φιλία δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν οἱ θεοὶ (*Ἡθ. Νικ. 1158 b 34*).

Ἀλλὰ τί θὰ ἔχη γιὰ περιεχόμενο τούτῃ ἡ θεωρία; τί θὰ σκέπτεται ὁ νοῦς, τὸ πρῶτον κινουῦν, ὁ θεός; Κάτι πρέπει νὰ σκέπτεται, γιατί ἄλλοιῶς θὰ ἦταν ἓνας νοῦς κοιμισμένος. «Εἴτε γὰρ μηδὲν νοεῖ, τί ἂν εἶη τὸ σεμνόν, ἀλλ' ἔχει ὡσπερ ἂν εἰ ὁ καθεύδων». (*Μεταφ. 1074 b 17*). Ἄν ἦταν τέτοιος ὁ νοῦς, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι ἀπόλυτη ἐνέργεια, πηγὴ ζωῆς. Ἀλλὰ πάλι ἂν σκεπτότανε κάτι, θὰ ἦταν ἡ σκέψις του ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτὸ τὸ κάτι, θὰ ἦταν προσδιωρισμένη ἀπὸ αὐτό, καὶ τότε δὲν θὰ ἦταν καθαρὴ πρωταρχικὴ μορφή· θὰ ἦταν ὕλη μιᾶς ἄλλης μορφῆς. «Εἴτε νοεῖ, τούτου δ' ἄλλο κύριον... οὐκ ἂν ἡ ἀρίστη οὐσία εἶη». (*Μεταφ. 1074 b 18*). Αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδύνατο χωρὶς νὰ χαθῆ ἡ συστατικὴ ιδιότητα τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ μορφῆς, τοῦ πρώτου κινουῦντος. Γι' αὐτὸ ὁ νοῦς δὲν μπορεῖ νὰ σκέπτεται τίποτε πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἄν ὁ νοῦς σκεπτόταν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, τότε θὰ βρισκόταν κινούμενος σὲ ἐνὸς εἶδους κίνηση. «Δεῖλον τοίνυν ὅτι τὸ θεϊότατον καὶ τιμιώτατον νοεῖ, καὶ οὐ μεταβάλλει· εἰς χειρόν γὰρ ἢ μεταβολή, καὶ κινήσις τις ἤδη τὸ τοιοῦτον». (*Μεταφ. 1074 b 25*). Θὰ σκέπτεται λοιπὸν ἀναγκαστικὰ ἓνα ἀντικείμενο, πάντα τὸ ἴδιο καὶ πού δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ σταθερὸ ἀντικείμενο τῆς νόησης τοῦ πρώτου κινουῦντος δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι τὸ τιμιώτερο καὶ τὸ κράτιστο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρά ἡ καθαρώτερη μορφή· καὶ ἡ καθαρώτερη ἐνέργεια, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ νόηση ἡ ἴδια. Ἡ νόησή του λοιπὸν θὰ εἶναι νόηση τῆς νόησης «καὶ ἔστιν ἡ νόησις νοήσεως νόησις». (*Μεταφ. 1074 b 34*· δὲς καὶ *1072 b 20*). Μόνον τότε, ὅταν ἡ

καθαρή μορφή ἔχη γιὰ ὕλη τὴν ἴδια τὴν καθαρή μορφή, διατηρεῖ καὶ ἡ καθαρή μορφή στὴν πραγμάτωσή της τὴν ἀπόλυτη καθαρότητά της. Ὁ θεὸς εἶναι νόησις νοήσεως. Ὁ θεὸς ὡς νοῦς νοεῖ τὸν ἑαυτό του· «αὐτὸν ἄρα νοεῖ». (Μεταφ. 1074 b 33).

Εἶναι ὅμως αὐτὸ δυνατό; Δὲν θὰ εἶναι πάντα νοοῦν καὶ νοούμενο δυὸ διαφορετικά; Πάντα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίπτωση· ὅταν ἐπιστήμη καὶ πρᾶγμα συμπίπτουν, ὅταν συμπίπτῃ τὸ νοεῖν μὲ τὸ εἶναι, ὅταν ἀρκῆ ὅτι γὰρ νοεῖται γιὰ νὰ ὑπάρχη, γιὰτὶ ἡ ὑπαρξὴ του συνίσταται στὴ νόησή του, ἀφοῦ ἡ ὕλη δὲν τοῦ εἶναι ἀναγκαία· ὅταν ἐνέργεια εἶναι καὶ πραγματικότητα, ὅταν ὡς «ἐπ' ἐνίων ἡ ἐπιστήμη τὸ πρᾶγμα». (Μεταφ. 1074 b 39). Τότε νοοῦν καὶ νοούμενο συνυπάρχουν, ταυτίζονται. Ὁ νοῦς «ἐνεργεῖ ἔχων». (Μεταφ. 1072 b 23). Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ συμβαίνει ὅταν ὁ λόγος, ἡ ἐννοια, εἶναι περιεχόμενα τοῦ λόγου, τοῦ νοῦ. Ἐννοια δὲν εἶναι παρὰ ὁ νοῦς κατὰ τὸ περιεχόμενό του. Εἶναι λοιπὸν καὶ δυνατόν καὶ ἀναγκαῖον τὸ πρῶτον κινεῖν νὰ εἶναι καθαρή νόησις νοήσεως, αἰώνια καὶ ἀναλλοίωτη ἐνέργεια, καθαρή ἀπὸ κάθε συσχέτιση μὲ τὸν ὕλικὸ κόσμον.

Δημιουργώντας τὴ νόηση στὴν ὑψιστὴ ἐντελέχειά της, τὸ πρῶτον κινεῖν γίνεται ἡ καθαρῶτατη ἐνέργεια, ποὺ εἶναι μαζὶ καὶ θεωρία· καὶ μὲ αὐτὴν φθάνει στὴν ὑψιστὴ ἡδονὴ καὶ μακαριότητα. «Ὡστε ἡ τοῦ θεοῦ ἐνέργεια μακαριότητι διαφέρουσα, θεωρητικὴ ἂν εἴη». (Ἦθ. Νικ. 1178 b 21). «Ἡ δὲ τελεία εὐδαιμονία ὅτι θεωρητικὴ τις ἐνέργεια». (1178 b 7). Γιὰτὶ ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡδονή. (Μεταφ. 1072 b 16). Ἄν σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους δίνη ὁ νοῦς, στὴ στιγμὴ τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἀνάτασής του, δηλαδή στὴ στιγμὴ τῆς ὑψιστῆς του ἐνέργειας, τίς θαυμαστότερες ἡδονές, μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ποιά θὰ εἶναι ἡ ἀδιάκοπη καὶ ἀπόλυτη ἡδονὴ τοῦ ὄντος, ποὺ ἀδιάκοπα καὶ χωρὶς κανένα ὕλικὸ βᾶρος, κατέχει τὸ ὑψιστό, τὴν καθαρή νόηση. (Μεταφ. 1072 b 25). Ἡ ἀδιάκοπη τούτη ἡδονὴ εἶναι θεία εὐδαιμονία.

Σχέση θεοῦ καὶ κόσμου.— Τέτοιος εἶναι ὁ θεός, τέτοιος πρέπει νὰ ὑπάρχη, ὅσο ὑπάρχει ζωὴ· γιὰτὶ ἡ ἐνέργειά του, ἡ καθαρή ἐνέργεια, εἶναι ἡ ζωὴ. Ζῆ λοιπὸν ὁ νοῦς καὶ ὑπάρχει· «ἢ γὰρ νοῦ ἐνέργεια ζωὴ, ἐκεῖνος δὲ ἡ ἐνέργεια». (Μεταφ. 1072 b 27). Καὶ ζεῖ στὴν ἀπόλυτη εὐδαιμονία τῆς καθαρῆς θεωρίας. Ὁ ἀριστοτελικὸς θεὸς εἶναι ἔτσι ἀναγκαστικὰ χωρισμένος ἀπὸ τὸν κόσμον, γιὰτὶ κάθε ἐπαφή του μὲ κάτι ποὺ θὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ αὐτὸν θὰ τὸν ἐφθειρε, θὰ τὸν ἔκανε κίνηση, γένεση, θὰ τὸν ἐξαρτοῦσε ἀπὸ κάτι ἄλλο· γιὰ περιεχόμενα τῆς νόησής του θὰ εἶχε κάτι κατώτερο ἀπὸ τὴ νόηση τὴν ἴδια, ποὺ εἶναι τὸ ὑψιστό. Ἄν ὅμως ἡ θεότητα εἶναι ἀπόλυτα

χωρισμένη από τον κόσμο, τοῦτο δὲν σημαίνει πῶς ὁ κόσμος δὲν βρίσκεται σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτήν. Ἡ θεότητα, σὰν ἀνώτατη μορφή, εἶναι καὶ ὁ ἀνώτατος, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ σύμπαντος. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ αἰώνια κίνηση πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἡ θεότητα, μὲ τὴν θέσιν της αὐτῆ, τῆς δίνει ἐνότητα· εἶναι ὁ ἕνας καὶ πρῶτος λόγος τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς κίνησης.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ κινήσῃ τὸ σύμπαν, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἢ ἴδια νὰ κινήθῃ. Ἡ θεότητα εἶναι μορφή· καὶ ὅπως κάθε μορφή κινεῖ τὴν ὕλη, αἶροντάς την ἀπὸ τῆς δυνατότητάς της πρᾶγματικότητας, ἔτσι καὶ ἡ θεότητα ἐνεργεῖ. Ἡ μορφή ὅμως μένει καθ' αὐτήν πάντα ἀναλλοίωτη καὶ ἀκίνητη καὶ ἡ ὕλη βρίσκει σὲ αὐτὴ μόνον τὴν πρόκληση γιὰ νὰ κινήθῃ ἢ ἴδια. Ἡ ὕλη κινεῖται ἐρωτικὰ πρὸς τὴν μορφή. Ἡ μορφή εἶναι τὸ ἀκίνητο καὶ ἀπαθο σημεῖο πού ξυπνάει τὸν ἐρώτα, τὸ σημεῖο πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ ἐρώτας κινεῖται. Ἐτσι καὶ ἡ θεότητα, σὰν μορφή, «κινεῖ ὡς ἐρώμενον» τὶς ἀνώτατες μορφές, καὶ αὐτὲς ὕστερα κινοῦν τὶς ἄλλες. (Μεταφ. 1072 b 3).

Ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι πλάστης καὶ ποιητής. Ἄν ὁ θεὸς ἦταν ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου, τότε ὁ κόσμος θὰ εἶχε μιὰν ἀρχή, γιὰτὶ σὰν κάθε πράξις καὶ ἡ δημιουργία θὰ καταλάμβανε κάποια θέσιν στὸ χρόνο. Ἀλλὰ ἡ ὕλη καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ γένεσις τῶν ὄντων εἶναι κάτι πού ποτε δὲν ἄρχισε καὶ ποτε δὲν θὰ τελειώσῃ. Ὁ θεὸς δὲν ἐδημιούργησε τὴν ὕλη, ἀλλὰ σὰν αἰώνια καὶ πρώτη κινούσα αἰτία, αἰώνια τὴν κινεῖ πρὸς τὴν μορφή, δημιουργώντας ἔτσι τὰ ὄντα. Ὁ θεὸς εἶναι ἡ αἰώνια κινούσα ἀρχή, ὁ αἰώνιος λόγος τῆς αἰώνιας ὑπαρξῆς τοῦ κόσμου, καὶ ὁ αἰώνιος σκοπὸς τῆς γένεσός του.

Ἀριστοτελικὸς θεὸς καὶ πλατωνικὸν ἀγαθόν.— Γιὰ τὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀξωνικὴ ἐννοια. Αὐτὴ στηρίζει ὅλα του τὰ στοιχεῖα, αὐτὴ τὸ ὀλοκληρώνει. Ἐχει τὴν ἴδια θέσιν πού στὸ πλατωνικὸ σύστημα ἔχει ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ τὸ ἀγαθὸν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, ὁ σκοπὸς των, καὶ πρὸς αὐτὴν κινεῖται ἐρωτικὰ καὶ ἡ ζωὴ. Ὅσο μένει κινούσα δύναμις τοῦ κόσμου ἢ μορφή, δηλαδή τὸ νοητό, τὸ ἰδεατὸ στοιχεῖο, κατὰ τὸ ὁποῖον τὰ ὄντα μετέχουν στὴν ἰδέα, ὅσο, σὰν τὴν ἰδέα, ἢ μορφή εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖον τείνει καὶ πρέπει νὰ τείνη ἐρωτικὰ ἢ ὕλη, δηλαδή τὸ πλατωνικὸ μῆδον, ὅσο εἶναι ἔτσι τελολογικὰ συγκροτημένος ὁ κόσμος, ἀναγκαστικὰ θὰ καταλήγωμε σὲ ἕνα τελικὸ ὄν, σὲ μιὰν ἀνώτατη μορφή, σὲ μιὰν ἔσχατη ἰδέα, πού εἶναι καὶ ὁ ἔσχατος σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖον κινεῖται ἐρωτικὰ ὁ κόσμος. Καὶ αὐτὸ τὸ ἔσχατο θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ ἀπόλυτο, ἐκεῖνο ἐπάνω στὸ ὁποῖον ὅλα τὰ ἄλλα ἀναπαύονται, καθαρὴ νόησις καὶ ἀπόλυτη οὐσία, εἴτε τὸ ὀνομάζομε ἀγα-

θόν εἶτε θεό. Μόνον γιατί ἡ ἀριστοτελική θεολογία εἶναι κατὰ βάθος πλατωνική, μπόρεσε νὰ γίνῃ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ φιλόσοφος ποὺ κυριώτατα στήριξε τὸ χριστιανικὸ δόγμα, σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ πλατωνική ιδεοκρατία, ποὺ βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς, εἶχε ἀπὸ αἰῶνες ξεχασθῆ.

Σὲ αὐτὴν τὴ στενὴ συγγένεια τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, πρέπει πάντα νὰ ξαναγυρνοῦμε, ἂν θέλωμε νὰ γνωρίσωμε τὸν Ἀριστοτέλη. Κανένα φιλόσοφο τόσο συστηματικὰ δὲν ἀντέκρουσε ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο τὸν Πλάτωνα· καὶ τὸ ἔκανε αὐτό, γιατί κανένας φιλόσοφος δὲν τοῦ ἦταν πιὸ κοντά του. Ἀκριβῶς γιατί τὸ εἶδος, ἡ ἰδέα, κατὰ τὶς περισσότερες ἐκφάνσεις της, εἶναι τὸ κύριο θέμα τῆς σκέψης του, γι' αὐτὸ ἀναγκάσθηκε τόσο ἐμπεριστατωμένα νὰ τὴν ἀντικρούσῃ. Ἡ ἰδέα ὅμως ἀδιάπτωτα συνεχίζεται, ὅσο καὶ ἂν ἀλλάξῃ θέση, μέσα στὸ σύστημά του. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἓνας ιδεοκράτης. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δέχεται κανεὶς τὴν αὐτοτελεῖ ὄντολογικὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰδεῶν, γιὰ νὰ εἶναι ιδεοκράτης· ἀρκεῖ νὰ δέχεται τὴ λογικὴ καὶ τελολογικὴ τους λειτουργία.